

An Inquiry into the Reasons Behind the Harshness and Reproaches of Shams of Tabriz

Milad Salahi Khalkhali*

Ph.D. in Persian Language and Literature,
Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

Accepted: 10/06/2026

Extended Abstract

1. Introduction

Shams of Tabriz is one of the most remarkable and complex figures in the history of Sufism and Iranian thought. Following the critical editing and publication of the *Maqālāt* of Shams, scholars have gained a broader opportunity to examine his personality, conduct, and spiritual thought. One striking aspect of his character is the coexistence of apparently contradictory qualities: affection, compassion, gentleness, and empathy on the one hand, and harshness, reproach, severity, and occasional violence on the other. At first sight, such behavior may seem inconsistent with fundamental Sufi principles such as tolerance, gentleness, and compassion. Some scholars have therefore interpreted these contrasting qualities as evidence of an inner contradiction or even a bipolar personality. Yet the *Maqālāt* contains numerous passages in which Shams praises kindness, recommends

Received: 21/11/2025

EISSN: 2821-0751 ISSN: 2821-0743

* Corresponding Author: m_salahi@sbu.ac.ir

How to Cite: Arian, H., Ghanbari2, B (2026). An Inquiry into the Reasons Behind the Harshness and Reproaches of Shams of Tabriz. *Mysticism in Persian Literature*, Vol 5, No 9, 227 -258 doi: 10.22054/msil.2026.89796.1220

affection toward enemies and wrongdoers, and expresses compassion even toward animals. The central question of this study is consequently whether Shams's harshness and reproach can be explained through identifiable intellectual, spiritual, and pedagogical reasons, thereby offering a coherent and non-pathological understanding of his personality. The study seeks to identify, analyze, and formulate the underlying reasons for his harsh behavior and to clarify how these behaviors relate to his broader system of thought.

2. Literature Review

Shams has been discussed in numerous works on Rumi and Sufism, from the writings of Sultan Walad, Sepahsalar, and Aflaki to modern scholarship. Following the publication and critical editions of the *Maqālāt*, extensive research has addressed his life, personality, and thought. Scholars such as Foruzanfar, Nicholson, Movahed, Schimmel, Chittick, Zarrinkub, and Lewis have referred to his harshness, reproachful speech, and apparently contradictory behavior. However, although these studies recognize such characteristics, few have systematically investigated their underlying causes. Sahebzamani associates some of Shams's harshness with dervish pride, the arrogance of the superman, and a social-reformist orientation. Other studies interpret his severity primarily in terms of his educational role, his attention to gifted disciples, or the educational practices of his period. A psychological study has also examined Shams's personality through Karen Horney's theory of personality. Nevertheless, these explanations appear insufficient to account for the full range of his harsh behavior. The present study therefore turns directly to the *Maqālāt* and related sources to identify and classify the reasons given by Shams himself. The study also considers research on verbal violence in Sufi literature, including work on Sana'i's *Ḥadīqat al-Ḥaqīqa*, which demonstrates the value of examining the causes of Sufi harshness for understanding their psychological, epistemological, and anthropological perspectives.

3. Methodology

This research used a descriptive-analytical method based primarily on textual analysis. The principal source was the *Maqālāt of Shams of Tabriz*, supplemented by historical sources, hagiographical works, Rumi's writings, and contemporary scholarship on Shams and Sufism. Passages concerning affection, severity, reproach, harshness, mistreatment, and violence were identified and examined together with the contexts and reasons Shams provided for such conduct. The analysis revealed five principal reasons for his harshness. First, Shams relates severity to imitation of God and the acquisition of divine attributes: because God possesses both gentleness and severity, the mystic must also recognize and employ both in their proper places. Second, he considers both affection and severity characteristics of the perfected mystic and spiritual guide, who must be capable of firmness when guidance requires it. Third, harshness can serve a pedagogical purpose. Reproach and suffering may remove the seeker's ego and false identity, purify the individual, and prepare the seeker for spiritual development. Fourth, Shams used severity as a test of love and loyalty. By imposing difficult trials, sometimes involving wealth or social status, he examined whether disciples were genuinely prepared to abandon superficial attachments. Fifth, some of his anger is rooted in loving jealousy and protective concern for friends and companions. The study also identified additional reasons, including the use of harshness to preserve solitude and anonymity and the externalization of anger as a means of ending inner agitation. At the same time, the research distinguishes these explanations from certain behaviors that remain difficult or impossible to justify, particularly acts of physical violence that caused harm.

4. Results

The findings showed that Shams of Tabriz's harshness, reproaches, and confrontational behavior should not simply be interpreted as evidence of a contradictory or pathological personality. Careful examination of the *Maqālāt* and related sources demonstrated that

many of these behaviors are intelligible within Shams's particular epistemological, ethical, and pedagogical framework. For Shams, affection and severity are not mutually exclusive qualities; rather, each has its appropriate context and function. His harshness may therefore reflect his effort to acquire divine attributes and may also be regarded as a characteristic of the perfected mystic who must know when to show gentleness and when to exercise firmness. In the pedagogical context, severity can serve to weaken the disciple's ego, expose false self-understanding, and facilitate spiritual maturation. It can also function as an examination of love and loyalty, testing the disciple's willingness to relinquish wealth, reputation, and other superficial attachments. In other cases, harshness reflects loving jealousy and a commitment to protecting friends and the values of friendship. Shams's desire for solitude and anonymity also explains some behaviors through which he attempted to distance disciples and admirers from himself. Nevertheless, the study did not seek to justify every action attributed to him. Certain forms of physical violence, especially those resulting in serious harm, remained unjustifiable even when Shams provided a pedagogical explanation for them. Overall, the analysis suggested that the apparent opposition between Shams's tenderness and severity can largely be understood through the functions he assigned to each. Identifying these underlying reasons not only provided a more coherent interpretation of his personality but also revealed important aspects of his spiritual and pedagogical thought. Thus, rather than reducing his conduct to inner contradiction, the study proposed that his apparently opposing behaviors should be examined in relation to the intellectual, ethical, and spiritual framework within which he understood love, guidance, discipline, and human transformation.

Keywords: Shams, Shams-e Tabrizi, Harshness, Grace and Wrath.

--- دو فصلنامه علمی - پژوهشی عرفان پژوهی در ادبیات ---

دوره ۵، شماره ۹، بهار و تابستان ۱۴۰۵، ۲۲۷-۲۵۸

msil. atu. ac. ir

DOI: 10.22054/msil.2026.89796.1220

تأملی بر دلایل تندی‌ها و عتاب‌گری‌های شمس تبریزی

دانش آموخته دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی، گرایش ادبیات
عرفانی دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

میلاد صلاحی خلخالی *

چکیده

شمس تبریزی شخصیتی کم‌مانند در تاریخ فکر ایرانی و از چهره‌های گرانمایه در سپهر تصوف است. با دقت در کتاب مقالات و گفته‌های دیگران درباره او به نظر می‌رسد این شخصیت غریب در منش، رفتار و سلوک شخصی خود گاه سویه‌هایی مختلف و حتی ظاهراً متضاد داشته است. یکی از چشم‌گیرترین این تفاوت‌ها در موضع او در باب مهر و خشم یا تندی و لطف است. مسئله اصلی این پژوهش غوررسی این نکته است. با دقت در قهرآمیزی‌ها و عتاب‌کاری‌های وی، می‌توان به دلایل و نکاتی دست یافت که ژرف‌ساخت این تندی‌ها را روشن و تاحدی توجیه می‌کند. در این تحلیل پنج علت عمده به دست آمد: شمس مهر و قهر توأمان را صفت خداوند می‌داند و بر اساس قاعده «تخلقوا باخلاق الله» به آن تأسی می‌کند. او عارف کامل را که توانایی ارشاد دارد نیز متصف به همین وصف می‌داند و برخی عتاب‌هایش را به این دلیل می‌داند. تندی‌های وی گاه در راه تربیت شاگردان و سالکان است و گاهی نیز عتاب و خشمش به مثابه محکی برای میزان وفاداری. او این سنجش را نیز به طرق مختلف انجام می‌دهد. درنهایت گاهی نیز این خشم‌ها از سر غیرتی مجبانه است. علاوه بر این دلایل عمده، گاه علل دیگری نیز در کار بود که در بخش پایانی به آن پرداخته شد. به این ترتیب به نظر می‌رسد تندی‌های او عموماً مستند به دلایلی است که تحلیل آن علاوه بر تبیین بهتر شخصیت او، نشان می‌دهد وی گرفتار دوگانگی شخصیتی نبوده و برای منش و رفتارش سامانی در نظر گرفته است.

واژگان کلیدی: شمس، شمس تبریزی، تندی، مهر و قهر.

۱. مقدمه و بیان مسئله

شمس تبریزی از شگفت‌ترین شخصیت‌های تاریخ تصوف است. هر چند وی قرن‌ها تنها به واسطه تأثیر بی‌مانندش بر جان و جهان مولانا شناخته می‌شد، اما شناسایی و غوررسی در کتاب مقالات قدر و قیمت شمس را بیش از پیش نشان داد. تنها فهرست کردن القاب و اوصافی که مولانا برای شمس به کار برده است و تحلیل آن خود می‌تواند دفتری پربار باشد (ر. ک. موحّد، ۱۳۷۶: ۱۷۱-۱۵۰). یکی از علل جذابیت شمس، پیچیدگی‌های شخصیتی و علو ادراک معنوی اوست. این پیچیدگی‌هاست که مولانا را بر آن داشته تا او را به صفت «غریبی» موصوف کند (مثنوی، ۱۳۵۹، ۱: ۷).

یکی از وجوه این پیچیدگی و غرابت، تندی‌ها، جفاها و گاه خشونت‌هایی‌ست که در رفتار و گفتار وی پیداست. شمس گاه‌گاه با زبانش طعنی می‌زند و خشونتی می‌ورزد، گاه با خواسته‌هایش از دیگران باعث رنجش ایشان می‌شود. بر برخی از دوستانش جفا روا می‌دارد. گاه بی‌اعتنایی می‌کند و استغنا می‌ورزد. چنان‌که خود او در مقالات ذکر می‌کند در مورد بعضی افراد این تندی حتی به مرحله خشونت‌های تنانه می‌رسد. این درحالی‌ست که از بنیادی‌ترین اصول تصوف مدارا، نرم‌خویی با دیگران و شفقت با تمام موجودات است (ر. ک. لویزن، ۱۳۸۴: ۲۴-۱۶). به این ترتیب در نگاه نخست به نظر می‌رسد برخی از اعمال و سخنان شمس تبریزی با مفاهیم بنیادین عرفان و تصوف در تضاد باشد. نگاهی به داوری‌های صاحب‌نظران در باب وی نشان می‌دهد ایشان نیز این تندی‌ها را در شمس دیده‌اند.

یکی از اصلی‌ترین صفاتی که نیکلسون^۱ برای شمس تبریزی قائل است «تندخویی» اوست (نیکلسون، ۱۳۸۱: ۳۱). ویلیام چیتیک^۲ داوری‌های شمس را «بی‌پروا و محتملاً برخورنده» می‌داند (چیتیک، ۱۳۸۶: ۳۵). شیمل^۳ از انتقادهای تند و نیش‌دار او سخن می‌راند (شیمل، ۱۳۸۹: ۳۷). زرین‌کوب از عتاب‌هایی سخن می‌گوید که در کلام شمس

1 Nicholson, A.

2 Chittick, W.

3 Schimmel, A.

می‌غرید (زرین کوب، ۱۳۸۴: ۱۱۶). لوئیس^۱ نیز در تحقیقش به این تندی‌ها توجه داده است (لوئیس، ۱۳۹۰: ۲۱۷-۲۰۳). در نهایت توصیفات صاحب‌الزمانی از شمس شاید جامع تمام این نکات باشد: «شمس کم حوصله، تندخو، یک‌دنده، پرخاشگر، سختگیر و انعطاف‌ناپذیر است. هنگام معلمی و مکتب‌داری این تندخویی و انعطاف‌ناپذیری خویشتن را آزموده است. هنگام تنبیه به هیچ‌گونه از سخت‌گیری‌های خود نمی‌کاهد» (صاحب‌الزمانی، ۱۳۸۷: ۱۳۹).

شاید در نگاه اول بتوان گفت با این اوصاف شمس از عرفان و رویکرد عارفانه به دور بوده است، اما مواجهه با این تندی‌ها جایی بغرنج‌تر می‌شود و داوری درباره‌ او را مبهم‌تر می‌سازد که با مذاقه در مقالات شمس با موارد فراوانی از شفقت‌ورزی، نرم‌خویی، مهر و غم‌خواری شمس تبریزی مواجه می‌گردیم. صاحب‌الزمانی این وضعیت را ناشی از دوگونگی شخصیت شمس می‌داند و از همین رو، او را دچار نوعی تضاد درونی معرفی می‌کند و شخصیت شمس را دوقطبی می‌داند (صاحب‌الزمانی، ۱۳۸۷: ۱۵۹ و ۱۶۰).
اشاره به برخی از شفقت‌ورزی‌ها و نرم‌دلی‌های شمس این موقعیت را شفاف‌تر می‌کند. شمس تبریز از قول پیامبر اکرم (ص) لطف و مهر در رفتار و نرمی در گفتار را «سحر حلال» می‌نامد (شمس، ۱۳۹۶: ۶۰۹). او با بدان و بدکاران مهربانی می‌کند، زیرا ایشان نیز مخلوق خداوندند (همان: ۳۰۲). شمس توصیه می‌کند حتی با دشمنان با مهر رفتار شود: «تا بتوانی در خصم به مهر خوش درنگر» (همان: ۹۵). آنانی که «خوی فراخ» دارند و «فراخ حوصله» هستند و «دعای خیر همه عالم کنند» را همچون فرشتگان می‌داند و از بهشتیان می‌شمارد (همان: ۷۱۳). در حق شاگردانش می‌گوید: «چه پدر چه مادر، آن لطف نکند و آن سخن خوش نگوید که من گفتم و آن لطف نکند که من کردم» (همان: ۷۷۰). شمس حتی بر حیوانات نیز رحم می‌آورد و شفقت می‌ورزد؛ «من این مورچه را می‌گیرم، می‌بوسم، آزار او نمی‌خواهم» (همان: ۳۷۹). شمس حتی دعا می‌کند و آرزو دارد که کاش سگان به کسی آزار نرسانند تا آزار نبینند و رنج نکشند: «سگ را دلم در آن بند است که خدا او را چنان دارد که چنان زبید که کسی او را نزند و نرنجاند» (همان: ۸۵۷).

1 Lewis, F.

نمونه‌های دیگری نیز می‌توان بر این موارد افزود. چنان که پیداست شمس در مواضعی از مقالات رحم‌دلی، شفیق بودن و محبت را می‌ستاید، خود بر این نهج می‌رود و دیگران را نیز بر آن توصیه می‌کند. با این اوصاف مسئله این است آیا باید شمس را فردی درگیر تضادها و تناقض‌های درونی و دچار اختلال «شخصیت دوقطبی» دانست؟ یا می‌توان با تحلیلی دقیق‌تر به نحوی موجه این مواضع دوگانه را شرح و توضیح داد. سؤال اصلی تحقیق بر همین اساس شکل گرفته است. آیا می‌توان این رفتارها را به گونه‌ای صورت‌بندی کرد که تصویری غیربیمارگونه از شمس دهد؟ آیا دلایلی در پس این رفتار و گفتار وجود داشته است یا خیر؟ دعوی این پژوهش این است که با نگاه دقیق به مقالات شمس تبریزی و دیگر آثاری که از او سخن گفته‌اند، می‌توان تلاشی میان این دو وجه برقرار کرد. توجه به دلایل و ژرف‌ساخت تندی‌ها و جفا‌های شمس تبریزی شاید بتواند راهی به سوی فهم عمیق‌تر این «غریب‌شگرف» باشد. پژوهش حاضر در پی استخراج، تحلیل و صورت‌بندی این دلایل است.

۲. پیشینه پژوهش

در تمام کتاب‌ها و رسالاتی که از قرن‌ها پیش تاکنون در باب مولانا نوشته شده به شمس نیز پرداخته شده است. سلطان‌ولد (۶۲۳-۷۱۲) در تمام مثنوی‌های خود بخش‌هایی را به وی اختصاص داده است که دربردارنده اطلاعاتی اصیل است. سپهسالار (حدود ۶۱۲-۷۱۲) و افلاکی (وفات ۷۶۱) نیز در آثارشان منابع بسیار مهمی در باب زندگانی شمس ارائه می‌دهند. هر چند قسمتی از این نوشته‌ها در هاله‌ای از مقدس‌نمایی‌های مریدانه پوشیده شده، اما همچنان اطلاعات بسیار مهمی را داراست. به عنوان نمونه گولپینارلی^۱ در مقدمهٔ مکتوبات مولانا توضیح می‌دهد که بسیاری از اطلاعات مندرج در مناقب‌العارفین به وسیلهٔ اطلاعات ثبت شده در مکتوبات مولانا تأیید می‌شود (ر. ک. گولپینارلی، ۱۳۷۱: ۱۲) و یا برخی از مطالب مندرج در مقالات شمس در مناقب‌العارفین عیناً موجود است (ر. ک. افلاکی، ۱۳۶۲، جلد ۲: ۷۰۲-۶۱۴). پس از تصحیح مقالات شمس (۱۳۴۹) از احمد

1 Gölpinarlı, A.

خوشنویس و چاپ کتاب خط سوم از ناصرالدین صاحب‌الزمانی (۱۳۵۱) و در نهایت تصحیح منقح مقالات از سوی محمدعلی موحد که به سال ۱۳۶۹ به پایان رسید، بود که پژوهش‌های عمیق و متنوعی درباره این شخصیت کم‌مانند ایرانی صورت گرفت.

مجید رنجبر (۱۴۰۲) در کتاب ورق یار (آثارشناسی توصیفی شمس تبریزی) فهرستی از کتاب‌ها، پایان‌نامه و رساله‌های دانشگاهی و همچنین مقالاتی را که درباره شمس و «مقالاتش» تا پایان سال ۱۴۰۱ شمسی نگاشته شده، گردآورده است. برخی از این آثار از پژوهش‌هایی به نام در این حوزه است.

مهدی سالاری نسب نیز بخش پایانی جلد اول کتابش با نام «کتاب شمس تبریز» را به جمع‌آوری و ذکر برخی پژوهش‌ها درباره شمس اختصاص داده است (۱۳۹۸: ۵۱۰ تا ۵۳۲).

وحید آخرت‌دوست مجموعه مقالات همایش بزرگداشت شمس تبریزی را در سال ۱۳۷۸ گردآوری کرده است که ده‌ها مقاله از پژوهشگران را شامل می‌شود. تقریباً تمام کتاب‌هایی که در باب مولانا به رشته تحریر درآمده نیز فصل یا فصولی در باب شمس تبریزی دارند.

فارغ از کتبی که از آن‌ها یاد کردیم، آثار شایسته فراوانی وجود دارد که به شمس تبریزی پرداخته‌اند؛ بزرگان و استادانی چون فروزانفر، نیکلسون، محمدعلی موحد، آن‌ماری شیمل، ویلیام چیتیک، عبدالحسین زرین‌کوب و بسی بزرگان دیگر. با این وجود، جست‌وجو درباره مسئله اصلی این پژوهش با جواب‌های کمی همراه شد. هر چند عموم پژوهشگران به تندخویی گاه‌گاه شمس اشاره داشته‌اند و حتی برخی به رفتارهای به‌ظاهر دوگانه وی توجه داده‌اند، اما کمتر کسی سعی در ژرف‌کاوی علل این مورد داشته است. ایشان عموماً اشاراتی بسیار گذرا به این موضوع داشته‌اند که در بخش بعدی به آن‌ها خواهیم پرداخت و قسمتی از پیشینه پژوهش در آن منطوی‌ست. علاوه بر این، در باب خشونت‌های گاه‌گاه جماعت صوفیه به طور کلی پژوهش‌های چندانی انجام نگرفته است. پژوهش تازه‌ای که ذیل این موضوع است مقاله‌ای است با نام «ابعاد و زمینه‌های خشونت کلامی در حدیقه/الحقیقه سنایی». نویسندگان در آن پژوهش پس از واریسی زمینه‌های

مختلف خشونت‌های کلامی سنایی در پی علل آن برآمده‌اند. مخاطبِ عوام سنایی، وجه تعلیمی آثار او، رویکرد شخصی و زمانه زیست شاعر از دلایل این خشونت‌ورزی دانسته شده است (ر. ک. غلامی و عزیزی، ۱۴۰۴: ۲۱۰ تا ۲۱۹). توجه به علل خشونت‌ها و تُندی‌های عارفان می‌تواند هم روانشناسی ویژه هر کدام را نشان دهد و همچنین ابعاد تازه‌ای از رویکرد ایشان در معرفت‌شناسی و انسان‌شناسی را روشن سازد.

۳. بحث و بررسی

۳-۱. تأملی در علل بیان شده درباره تُندی‌های شمس در پژوهش‌ها

عجیب آنکه اولین کتاب پژوهشی درباره شمس از معدود کتبی است که سعی داشته تا حدی این رفتار را ریشه‌یابی کند. صاحب‌الزمانی در چند موضع در این باب داوری کرده است. در جایی تُندی‌های شمس را با رفتار فردریش نیچه^۱ مقایسه کرده و این احوال را ناشی از «نخوت درویشی و غرور آبرمردی» می‌داند (صاحب‌الزمانی، ۱۳۸۷: ۱۵۲). در بحثی ممتّع نیز او را بسان منتقدی اجتماعی و اصلاح‌گری خستگی‌ناپذیر نشان می‌دهد که تُندی‌ها و انکار وی سویه‌ای اجتماعی دارد. او این کنش را در پرتو «نهلیسم شمس» صورت‌بندی می‌کند. صاحب‌الزمانی این نهلیسم را چنین تعریف می‌کند: «نفی بنیادی جامعه‌ای بیمار، روابطی نادرست و ناستوار، معیارهای پریشان و ریاکار و...» (همان: ۳۸۵). این ریشه‌یابی سیمایی اجتماعی - سیاسی دارد و هر چند تأمل‌انگیز است، اما به نظر می‌آید می‌توان با دقت در قرائن موجود دلایل دیگری جُست.

سالاری‌نسب «سخت‌گیری و عتاب‌کاری و قهرانگیزی» را مخصوص یاران می‌داند (سالاری‌نسب، ۱۳۹۸: ۲۵۲) که به نظر می‌رسد دلایل گسترده‌تری در کار باشد. مقاله‌ای با نام «تحلیل شخصیت شمس و ارتباط وی با مولوی از دیدگاه روانشناسی با تکیه بر نظریه شخصیت کارن هورنای^۲» برون‌ریزی‌های او را نشان سلامت روان وی دانسته و وجوه مختلف شخصیت وی را تحلیل کرده است (ادیم و همکاران، ۱۳۹۴: ۵۱ تا ۷۰).

1 Nietzsche, F.

2 Horney, K.

پژوهش‌های دیگر عموماً تندی‌ها و جفا‌های شمس را در پرتو کنش آموزشی او تحلیل کرده‌اند. در مقاله‌ای با عنوان «آموزه‌های تربیتی و نخبه‌پروری از دیدگاه شمس تبریزی» از حسین آریا و علی‌اکبر افراسیاب‌پور (۱۴۰۳) ضمن توجه به سخت‌گیری‌ها و تندی‌های شمس، دلیل عمده این رفتار توجه او به نخبگان عنوان شده است. وفق این پژوهش از آنجا که شمس تنها به نخبگان آموزش می‌داده «روش اقتدارگرایانه» را برگزیده است (آریان و افراسیاب‌پور، ۱۴۰۳: ۱۰۵ تا ۱۰۹). نکته‌ای که با مذاقه در متون مختلف چندان تأیید نمی‌شود. با آنکه او در مواضعی سخن خویش را برای خاصان دانسته، اما این روش همیشگی او نیست. اتفاقاً در جاهایی کاملاً برعکس، آموزش به کسانی را برعهده دارد که بسیار ضعیف هستند. در جایی می‌آورد: «آنکه قابل نباشد که همه از او نومید باشند، مرا میل به صلاح باشد که آن ناممکن را ممکن کنم» (شمس، ۱۳۹۶: ۶۸۳ و ۶۸۴) و جای دیگر می‌گوید: «اگر تو هیچ خط ندانستی تو را خط می‌آموختم. کسی خواهم که هیچ نداند، هوس تعلیم می‌باشد» (همان: ۷۵۲).

افلاکی نیز داستانی روشنگر نقل می‌کند که نشان می‌دهد شمس در آموزش بیش از تکیه بر نخبگی شاگردان بر توانایی خودش تأکید می‌کند: «مرا مریدی چنان می‌باید که تمامت مشایخ کامل و عارفان واصل از کمال او قاصر مانند و او را اصلاً قابلیت کمال نباشد و همگان از آن عاجز مانند، من او را به کمال رسانم» (افلاکی، ۱۳۶۲: ۱/ ۶۵۲).

طاهره قاسمی و علی محمدی (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با نام «زندگی و اندیشه شمس تبریزی با تکیه بر وجه آموزش‌گاری او» شیوه آموزش در قرن هفتم و روش شمس در آموزش را کاویده‌اند. ایشان برآنند که روش شمس تبریزی و تندی‌هایش در آن زمان معمول بوده است (قاسمی و محمدی، ۱۳۹۸: ۱۹۳ تا ۲۱۸).

به نظر می‌آید پژوهش‌های مختلف علت‌هایی نادقیق یا دست‌کم ناکافی ارائه کرده‌اند. با تحلیل مقالات شمس تبریزی می‌توان دلایل مهمی در این باب پیدا کرد که علاوه بر شناخت بهتر روحیات و مواضع شمس تبریزی، بخش‌هایی از نظام معرفتی او را روشن سازد. همچنین به گونه‌ای مشخص و موشکافانه، تندی‌ها و جفا‌های او را ریشه‌یابی و در نهایت علت واقعی رفتار و گفتار به‌ظاهر دوگانه او را مشخص نمود.

۲-۳. تحلیل و طبقه‌بندی دلایل تندی‌های شمس تبریزی

با تحلیل مقالات شمس تبریزی به نظر می‌رسد وی دلایل مهمی برای تندی‌ها و ناملايمات و جفا‌های خود برشمرده است که این موارد را می‌توان در مواردی که در ادامه ارائه می‌شود، صورت‌بندی کرد.

۱-۲-۳. تشبّه به خدا/ خداگونگی

با آنکه در خداشناسی صوفیه بر برخی صفات الهی تأکید بیشتری شده است، اما همیشه سعی بر آن بوده تا حد امکان تصویری کامل از خداوند به دست داده شود. چنان که عارفان هم به سویی تشبیهی و هم تنزیهی خداوند تأکید می‌کنند و ایمان به هر دو را توحید واقعی قلمداد می‌کنند. از ابوحامد غزالی (ر.ک. سندز^۱: ۱۳۹۵: ۹۶ تا ۱۰۵) تا محیی‌الدین ابن عربی (ر.ک. جهانگیری، ۱۳۷۵: ۲۸۰ تا ۲۸۵) معتقدند توجه فقط به وجه تشبیه یا تنزیه باطل است. در نظر شمس نیز توجه به لطف و قهر خداوند به صورت توأمان ضامن توحید و خداشناسی حقیقی است. علاوه بر این، عارف در سلوک معنوی خویش موظف است بنابر قاعده و حدیث «تخلّقوا بأخلاق الله»^۲ خود را به اخلاق و صفات الهی متّصف کند؛ از همین ر، و شمس تأکید می‌کند قهر و غضب نیز همچون لطف از صفات الهی است و باید بدان توجه نمود. او بارها بر این امر تذکار می‌دهد: «آخر تخلّقوا بأخلاق الله فرمود، در خلق خدا هم قهر است هم لطف، همه لطف هیچ مزه ندارد» (شمس، ۱۳۹۶: ۲۴۲ و ۲۴۳). شمس نقل می‌کند که «یکی گفت مولانا همه لطف است و مولانا، شمس‌الدین را هم صفت لطف است هم صفت قهر»^۳ (همان: ۷۳). او ادامه می‌دهد که «او مرا موصوف می‌کرد به صفات خدا که هم قهر دارد هم لطف» (همان). او در جواب انتقاد کسی که بر لطف تأکید می‌کند می‌نویسد: «آنکه همه لطف باشد، ناقص است، هرگز روا نباشد بر خدا این

1 Sands, K.

۲ در برخی کتب حدیث هم چون بحارالانوار منسوب به پیامبر اکرم (ص) است و در بسیاری از متون عرفانی هم چون /حیاء ابوحامد غزالی، کشف‌الاسرار میبیدی، تمهیدات عین‌القضات و... از آن بهره‌های فراوانی گرفته شده است.

۳ شمس در بخش دیگری از مقالات این گفته را از فرزند مولانا می‌داند (ر.ک. شمس، ۱۳۹۶: ۳۳۳).

صفت که همه محض لطف باشد. سلب کنی صفت قهر را. بلکه هم لطف می‌باید هم قهر، لیکن به موضع خویش» (همان: ۶۱۵). او در جایی غضب بندگان مخلص خداوند را همان غضب خداوند می‌داند (همان: ۷۵۸).

شاید توجه به همین مفهوم است که باعث شده مولانا در باب «حلاوت‌های جور الهی» چنین بسراید:

عاشقم بر لطف و بر قهرش به جد بوالعجب من عاشق این هر دو ضد
(مثنوی، ۱۳۵۹، ۱: ۷۷)

۳-۲-۲. ویژگی ولی و عارف کامل

شمس علاوه بر آنکه برخی تندی‌های خود را به تلاش برای متخلق شدن به اخلاق الهی مربوط می‌داند، معتقد است که عارف کامل که توانایی ولایت و رهبری داشته باشد نیز باید قهر و لطف یا خشم و مهر را هم‌زمان داشته باشد. بر این اساس، عارف از دو منظر باید هم نرمی کند هم تندی. هم در مقام تخلق به اخلاق الهی و هم در مقام ولی. در نظر او «الحب فی الله و البغض فی الله در دل سلیم باشد» (همان: ۷۸). ولی کسی است که لطف را در محل لطف به کار برد و قهر را در محل قهر (همان: ۸۵ و ۸۶). شمس تبریزی با استناد به بخشی از آیه ۲۹ سوره مبارکه فتح ﴿مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ﴾ بر این امر تأکید می‌کند (همان: ۲۴۲ و ۲۴۳). او در یکی از ستایش‌هایش از پیامبر اسلام (ص) و حضرت علی (ع) به همین نکته بازمی‌گردد و این ویژگی را برای ولایت ضروری می‌داند: «مردی باید اصلاح چنین قوم را و چنین امت را؛ قاهر و سرتیز. همچون محمد (ع) و علی (رض)» (همان: ۶۱۶)، چنان‌که مولانا نیز هم‌نوا با او می‌گوید: «پادشاهان خون‌کنند از مصلحت» (مثنوی، ۱۳۵۹، ۴: ۷۴۶).

شمس در این راستا دلیل دیگری نیز برای تندی‌های خود می‌آورد: «من سخت متواضع باشم با نیازمندان صادق، اما سخت با نخوت و متکبر باشم با دگران» (همان: ۲۷۵)^۱. همچنین در نظر شمس ولی کامل باید به مرحله هوشیاری پس از مستی برسد تا قابلیت راهنمایی سالکان را بیابد. یکی از نشانه‌های این هوشیاری این است که عارف باید در صورت لزوم، قهر و غلبه داشته باشد و تندی کند. عارف مست شوریده‌حال فاقد این ویژگی است و بنابراین اولاً کامل نشده و در ثانی به مرحله دستگیری از سالکان و راهنمایی ایشان نرسیده است. او درباره فردی چنین، این گونه نظر می‌دهد: «این مرد با این کمال رسیده، غرقست در نور خدا و مستست در لذت حق، رهبری نشاید. زیرا مستست، دیگری را چون هشیار کند؟» (همان: ۱۴۷).

شمس در باب مولانا آورده است: «مولانا را مستی هست در محبت، اما هشیاری در محبت نیست. اما مرا مستی هست در محبت و هشیاری در محبت است» (همان: ۷۹). چنان که مشهور است شمس تبریزی نسبت به بایزید بسطامی و حسین منصور حلاج در بعضی مواضع نگاه نقادانه‌ای دارد (ر. ک. بهنام‌فر و همکاران، ۱۴۰۱: ۹۷-۸۸) و شاید این از معدود اختلاف نظرهای میان شمس و مولاناست (ر. ک. محمدی و ملک‌ثابت، ۱۳۹۲: ۱۵۱-۱۳۹). یکی از گرانیگاه‌های نقد شمس به عارفانی چون حلاج و بایزید را باید در همین موضع جست. شمس عارفانی چون بایزید را از این سنخ می‌داند (شمس، ۱۳۹۶: ۶۹۰).

۳-۲-۳. تندی در راه تربیت

پیش از این ذکر شد که برخی پژوهش‌ها تندی‌ها و قهرآمیزهای شمس تبریزی را در راستای تربیت افراد بررسی کرده‌اند. رویکرد کلی او در آموزش همراه با سخت‌گیری -

۱ این سخن یادآور احادیثی چون «التَّكْبَرُ مَعَ الْمُتَكَبِّرِ صِدْقَةٌ»، «إِذَا رَأَيْتُمُ الْمُتَوَاضِعِينَ فَتَوَاضَعُوا، وَإِذَا رَأَيْتُمُ الْمُتَكَبِّرِينَ فَتَكَبَّرُوا لَهُمْ» و یا «و تَكَبَّرُوا مَعَ الْمُتَكَبِّرِينَ؛ فَإِنَّ التَّكَبُّرَ مَعَ الْمُتَكَبِّرِينَ عِبَادَةٌ» و «إِذَا رَأَيْتُمُ الْمُتَكَبِّرِينَ فَتَكَبَّرُوا عَلَيْهِمْ فَإِنَّ ذَلِكَ لَهُمْ مَذَلَّةٌ وَ صَغَارٌ» است که در برخی کتب روایی هم چون مجموعه ورام (نبیه الخواطر و نزهه النواظر) از ورام بن ابی فراس و جامع السعادات، شرح نهج البلاغه و... از پیامبر اکرم (ص) و حضرت علی (ع) نقل شده است.

های بارز است. میلتون میرآف^۱ در کتاب «درباره مراقبت، مفهوم فلسفی پروای دیگری داشتن» می‌نویسد: «شیفتگی و دلباختگی دشمن مراقبت است، چرا که واکنش مثبت واقعی به این دیگری خاص را غیرممکن می‌کند. حتی زمانی که واقعیات ناخوشایند هستند، به آن‌ها احترام می‌گذارم، زیرا فقط با جدی گرفتن آن‌هاست که می‌توانم با دیگری ارتباط داشته باشم و از او مراقبت کنم... من باید در مراقبت از دیگری روراست باشم» (۱۴۰۲: ۵۱). گویی شمس همین موضع را در آموزش خود اتخاذ می‌کند و با نشان دادن واقعیات ناخوشایند به شاگردان، آن‌ها را پخته می‌سازد. همچنین در مراقبتش صداقت می‌ورزد.

به طور ویژه باید توجه داشت این آموزش و تربیت در نظر شمس بیشتر تربیت معنوی و الهی را شامل می‌شود. مهم‌ترین دلیل شمس تبریزی در این باره آن است که تندی‌ها و جفا‌های پیر و مرشد، انانیت فرد را که هویتی زائد برای او ساخته، از بین می‌برد. سالک با این عتاب‌ها، هویت جعلی خود را که در کی غیرحقیقی از هستی به او داده از دست می‌دهد و با خویش واقعی خود که الوهی است، روبه‌رو می‌شود. شاید بتوان منع شمس از مطالعه آثار متنبی و بهاء‌ولد را نیز تلاش برای رهایی از مفاهیم پیشینی مولانا دانست (ر. ک. افلاکی، ۱۳۶۲، جلد: ۶۵۲ و صاحب‌الزمانی، ۱۳۸۷: ۳۲۳ و ۳۲۴).

شمس می‌گوید: «تو اینی که نیاز می‌نمایی، آن تو نبودی که بی‌نیازی و بیگانگی می‌نمودی، آن دشمن تو بود، از بهر آتش می‌رنجاندم که تو نبودی» (۱۳۹۶: ۹۹) و در جای دیگر می‌آورد: «پس آن جفا از بهر آن است تا دوست محرم شود و از نفاق خو واکند» (همان: ۱۳۶). بر این اساس تندی‌ها به مثابه پالودن است تا ناسره‌ها در آتش آن ذوب گردد و از بین برود (همان: ۳۲۱ و ۳۲۲). او در جایی به شاگردان می‌گوید جفا می‌کنم تا «خود را از معرفت خود خالی کنید» (همان: ۳۲۶). گویی مولانا در اولین حکایت مثنوی به یاد همین آموزه بوده است که در توجیه خشونت آن پیر الهی می‌سراید:

1 Mayeroff, M.

بهر آنست این ریاضت وین جفا تا بر آرد کوره از نقره جفا
بهر آنست امتحان نیک و بد تا بجوشد بر سر آرد زر زبد
(مثنوی، ۱۳۵۹، ۱: ۱۲)

و ادامه می‌دهد:

گر ندیدی سود او در قهر او کی شدی آن لطف مُطلق قهرجو
(مثنوی، ۱۳۵۹، ۱: ۱۳)

مولانا در این حکایت «نقدِ حالِ خویش» را بازگو می‌کند و نکته مهم دیگری آغاز می‌شود. به نظر می‌آید برخی از این نوع تُندی‌های شمس تبریزی متوجه شخص مولانا بوده است. شاید بتوان علت آن را در نوعی عزیزکردگی مولانا دانست. شمس این تندی را از همان اولین دیدار رسمی‌اش با جلال‌الدین آغاز می‌کند و این موضوع را روایت‌های مختلف این دیدار تأیید می‌کنند (ر. ک. فروزانفر، ۱۳۸۷: ۹۷ و ۹۸). طبق منابع تاریخی مولانا به واسطه شهرت و مقبولیت پدرش عموماً از احترام و لطف دیگران بهره‌مند بود (افلاکی، ۱۳۶۲: ۸۱/۱). زرین کوب بعد از آنکه از بزرگداشت و لطف عموم مردم نسبت به بهاء‌ولد سخن می‌گوید (۱۳۸۴: ۵۷ تا ۶۳) درباره نسبت این مقبولیت با احترامی که نصیب مولانا می‌شد، می‌نویسد: «مولانای بیست و دو ساله به هرجا پدرش وارد می‌شد و در هر مجلس که پدرش دوستان خود را می‌پذیرفت، در کنار پدر می‌نشست و و مریدان بهاء‌ولد هم در وی به چشم توقیر می‌نگریستند» (همان: ۶۸). این توقیر بعد از مرگ سلطان‌العلما نیز ادامه می‌یابد. اینکه کسی در نقد رابطه شمس و مولانا گفته بود: «پسر فلان، متابع توریزی بچه‌ای شد» (شمس، ۱۳۹۶: ۷۳۶) خود نشان می‌دهد سیطره پدر چگونه بر این رابطه سایه افکنده بود. شمس می‌گوید: «تو نازکی، طاقت کلمات بسیار ما نداری ... تو می‌رنجی، ضعیف می‌شوی» (همان: ۶۶۲) و در ابتدای کار در مولانا گونه‌ای منی و تبختر می‌یابد» (همان: ۶۰۴).

در این موضع، جفای شمس طبق نظریه‌اش برای آن بود که این عزیز بودن که شاید مولانا را خام نگاه می‌داشت از بین برود. شاید این رفتار کارکردی شبیه فهم رنج‌های چهارگانه از سوی بودا داشته که او را به روشنایی رساند (ر. ک. پاشایی، ۱۳۶۲: ۱۲۶-۱۰۴). اگر طبق برخی گمان‌ها حسن بلغاری را نیز مرید و شاگرد شمس بدانیم، شمس با وی نیز سرستیز و تندی دارد (ر. ک. موحد، ۱۳۸۷: ۳۰۵). یکی از وجوه دلیل بعدی تندی‌های شمس نیز همین نکته است که وی عقیده داشته این رنج‌ها شاگرد را پخته می‌سازد، چنان‌که می‌گوید: «آدمی را رنج چگونه مستعد نیکی‌ها می‌کند! چون رنج نمی‌باشد، انانیت حجاب او می‌شود» (شمس، ۱۳۹۶: ۶۸۰).

موحد در کتابش درباره شمس تبریزی نشان می‌دهد که سیمای مولانا در مقالات شمس سیمایی گونه‌گون و حتی گاه متضاد است. او سه چهره را از هم تمیز می‌دهد؛ ۱- مولانای خام که هنوز یکسره از خود تهی نشده است و به تبحر و تسلط خویش در علوم می‌نازد. ۲- مولانایی یکسره غرق در شمس و ۳- مولانایی که هرچند هنوز تهی از خود و پخته نیست، اما شمس در او توان و گنجایی بحر شدن را می‌یابد (۱۳۷۵: ۱۵۱-۱۴۰). این تُندی‌ها گویی در راستای پرورش آن مولانای اول و سوم است تا جایی که مولانای دوم تولد یابد. شمس نیز دو چهره به مولانا نشان داده است؛ چهره‌ای پر از ناز و استغنا و چهره‌ای عاشقانه (ر. ک. همان: ۱۷۰-۱۵۵).

نکته پایانی در این بخش این است که شمس در آموزش خود بر طبایع مختلف توجه می‌دهد. در نظر او راه گشایش سالکان از طرق مختلف است (همان: ۱۳۸). بنابراین، برای برخی تُندی لازم می‌آید: «هر کس را خویی ست در دعوت: یکی را درشتی هیچ نمی‌باید کردن، یکی را درشتی شاید» (همان: ۶۲۷).

۳-۲-۴. سنجۀ عشق و وفاداری

از مهم‌ترین دلایل تُندی‌ها، جفاها و گاه خشونت‌های شمس همین مورد است. در نظر او جفاکاری محک مناسبی برای سنجش میزان وفاداری و محبت است. شمس می‌آورد: «هر که را دوست دارم جفا پیش آرم، اگر آن را قبول کرد خود همچنین گلوله از آن او باشم.

وفا خود چیزی است که آن را بچه پنج ساله بکنی، معتقد شود و دوست‌دار شود، الا کار جفا دارد» (همان: ۲۱۹). این روش ماهیت اصلی فرد را نشان می‌دهد: «غرض من از این خشونت آن است تا نفس او سر از کجا برکند» (همان: ۲۳۵). او این کار را قاعده خود می‌داند، اگر کسی بر این جفاها و قهرها صبر کند و از این امتحان سربلند بیرون آید، دولت و مهر شمس را به کمال خواهد دید (همان: ۲۷۹). او در جایی به تأکید این موضوع را بازگو می‌کند: «هزار بار گفتم: هر که را دوست داریم با او جفا کنیم، اندک زلت او را صد هزار مکافات کنیم» (همان: ۷۵۹). بنابراین، این خشونت‌ها گاه همچون آزمونی برای سنجش خلوص شاگرد است (همان: ۲۹۸). مولوی در مجالس سبعة ذیل بیان داستانی، بیتی از حدیقه سنایی نقل می‌کند:

دعوی عشق کردن آسان است لیک آن را دلیل و برهان است
(۱۳۷۲: ۸۵)

افلاکی ضمن بیان داستانی از مولانا این بیت را تکرار کرده است و چنان‌که از آن داستان برمی‌آید در نظر خود مولانا نیز یکی از راه‌های سنجیدن عاشقی، رنجاندن مدعی عشق است (ر. ک. افلاکی، ۱۳۶۲: ۱/۳۶۳ و ۳۶۴). این آزمون‌ها در میان صوفیه پیشینه‌ای درازدامن داشته و یکی از مهم‌ترین آن‌ها راجع به داستان ذوالنون مصری و راندن شاگردان و دوستدارانش است. ذوالنون به شاگردان و دوستانش فحاشی می‌کند، سنگ می‌زند و آن‌ها فرار می‌کنند. در اینجا است که شیخ به آن‌ها درس آموزی می‌کند. مولانا در پایان این داستان ابیاتی آورده که قاعده «رنجاندن به مثابه امتحان» را به خوبی شرح می‌دهد:

فحش آغازید و دشنام از گزاف	گفت او دیوانگانه زی و قاف
بر جهید و سنگ پران کرد و چوب	جملگی بگریختند از بیم کوب
قهقهه خندید و جنبانید سر	گفت باد ریش این یاران نگر
دوستان بین کو نشان دوستان	دوستان را رنج باشد همچو جان
کی کران گیرد ز رنج دوست دوست	رنج مغز و دوستی آن را چو پوست

نی نشان دوستی شد سرخوشی در بلا و آفت و محنت کشی
دوست همچون زر بلا چون آتشست زر خالص در دل آتش خوشست
(مثنوی، ۱۳۵۹، ۲: ۲۶۸)

شمس این آزمون‌ها را با روش‌های مختلفی انجام می‌داده است. گاه سنجۀ شمس تبریزی مسائل مالی است و گاه حیثیت و شأن اجتماعی فرد. او با این آزمون‌های قهرآمیز، مقدار آمادگی سالک برای درباختن ارزش‌های سطحی و پیراستن از آن‌ها را می‌سنجید. او درباره سنجۀ نخست؛ یعنی درگذشتن از ثروت چنین امتحان‌هایی در کار می‌آورد: «یکی دوست‌نمای بود، مریدی دعوی کرد، می‌آمد که مرا یک جان است، نمی‌دانم که در قالب تست یا در قالب من. به امتحان روزی گفتم: ترا مالی هست، مرا زنی بخواه با جمال، اگر سیصد خواهند تو چهارصد بده. خشک شد برجای» (همان: ۲۹۰ و ۲۹۱). در این فقره به وضوح ماهیت آزمون‌گونه این رفتار پیداست. باز در جایی دیگر می‌آورد: «آنکه دعوی محبت می‌کند از میان جان، یک درمش بخواهی، عقلش برود، جانش برود، سروپای گم کند» (همان: ۳۰۶). در مناقب/العارفین، حکایات و نکات نغزی در این باب موجود است. شمس حتی حسام‌الدین چلبی را نیز با همین روش آزموده بود که داستان آن در مناقب مندرج است (ر. ک. افلاکی، ۱۳۶۲: ۲/ ۶۲۸-۶۲۶). افلاکی توضیح می‌دهد که در نظر شمس این آزمون دراصل ابتدایی‌ترین نوع آزمون بود که البته برخی در آن مردود می‌شدند. جمله مهم افلاکی در پایان آن داستان نظریۀ شمس تبریز را به خوبی صورت‌بندی می‌کند: «هر مریدی و عاشقی که در راه شیخ خود زربازی تواند کردن، سربازی هم تواند کردن» (همان: ۶۲۸).

افلاکی نقل می‌کند که شمس گاه بر در حجرۀ مولانا می‌نشست و از آنانی که برای دیدار جلال‌الدین آمده بودند، طلب پول می‌کرد (همان: ۶۸۳). زمانی یکی از اعیان قونیه در طلب دیدار شمس بود و از حسام‌الدین چلبی درخواست ملاقات کرده بود. افلاکی می‌نویسد شمس به چلبی گفته بود، تنها در ازای دریافت چهل هزار درم حاضر به دیدار اوست (همان: ۷۸۲ و ۷۸۳). این نکته در حکایتی دیگر در رسالۀ سپهسالار نیز مندرج است

(سپهسالار، ۱۳۸۷: ۱۰۹). این موضوع یکی از دستاویزهای مخالفان شمس در تخطئه و رد او نیز بوده است (افلاکی، ۱۳۶۲: ۳۱۴/۱) در حالی که او می‌نویسد: «بسیار بزرگان از این سست شدند از من که او خود در بند سیم بوده است، در بند پول نبوده‌ام، در بند آن بودم که خر از پول بگذرد» (شمس، ۱۳۹۶: ۲۸۷).

این سنجه‌ها گاه مسائل دیگری چون وجهه اجتماعی فرد را هدف قرار می‌داد تا میزان آمادگی شخص برای ورود به سلوک معنوی را بسنجد. حکایت مشهور مواجهه شمس تبریزی و اوحد کرمانی را می‌توان در این بافتار تحلیل کرد. صاحب‌الزمانی برخی تُندی‌های شمس را آزمون‌هایی دشوار در سنجش تحمل و تعیین نصاب فداکارای و سرسپردگی عرفانی می‌داند (۱۳۸۷: ۹۵ تا ۹۸). شمس، خود، حکایت درخواست اوحدالدین از وی برای مصاحبت را چنین بیان می‌کند: «روزی گفت: چه باشد اگر به ما باشی؟ گفتم: به شرط آنکه آشکارا بنشینی و شرب کنی پیش مریدان و من نخورم. گفت تو چرا نخوری؟ گفتم تا تو فاسقی باشی نیک‌بخت و من فاسقی باشم بدبخت. گفت نتوانم» (۱۳۹۶: ۲۹۴).

شمس چنین رفتاری را که همچون آزمون خلوص سالک به‌شمار می‌آورده در خصوص مولانا نیز انجام داده است؛ افلاکی از روزهای نخست دیدار شمس و مولانا نقل می‌کند که شمس «صدهزار اسؤله و اجوبه و امتحانات عجیب می‌فرمود» (افلاکی، ۱۳۶۲: ۶۲۱/۱) که کاملاً بیانگر وجه امتحان است. افلاکی از قول سلطان ولد نیز آورده که «به طریق امتحان و نازِ عظیم از حضرت والدم شاهی التماس کرد» (همان). شمس خود می‌گوید: «من غایت حلم مولانا را امتحان کردم» (همان). خود او البته این رفتار را چندان سنگین و صعب نمی‌دیده: «اکنون همه جفا با آن کس کنم که دوستش دارم، اما چندان نباشد جفای من، نیک باشد و سهل. در دعوت قهر است و لطف، اما در خلوت همه لطف است» (۱۳۹۶: ۸۰۲).

ذکر نکته‌ای روانشناختی در این باب خالی از لطف نیست. الیوت آرانسون^۱ در پژوهشی کلاسیک دربارهٔ «میزان سختی ورود به یک گروه و مقدار علاقه و وفاداری به آن گروه» بر این باور است که هر چه شدت سختی عضویت در گروهی بیشتر باشد به دلایل مختلف میزان علاقهٔ افراد به آن گروه نیز افزون خواهد شد (Aronson & mills, 1959: 177-181). شاید توجه به این نکته دلیلی برای برخی رفتار عارفان از جمله شمس تبریزی در امتحان شاگردان خویش برای ورود به سلک تصوف یا همراهی با شیخ و پیر باشد. حتی شاید بتوان آزمون‌های قهرآمیز و همراه با تُندی را گونه‌ای آیین تشریف فردی در نظر آورد. در اسطوره‌های تشریف گذر از مراحل سخت بسان تولدی جدید در نظر آورده می‌شود. کسی که در این آیین‌های تشریف از مراحل صعب می‌گذشت به نوعی نامیرایی نائل می‌شد. گویی همین آیین‌ها سنخ پیشاتاریخی برخی مفاهیم عرفانی باشد. آزمون‌ها و جست‌وجوهای سخت منجر به بلوغ روح یا آن‌گونه که در گذشته تفسیر می‌شد «به دست آوردن یک روح محافظ» می‌شد. این نکته در نظر الیاده اهمیت تجربهٔ دینی ابتدایی را به ما نشان می‌دهد. با این تشریف‌ها، مبتدی موفق می‌شد راز امر مقدس را درک کند و جایگاه وجودی‌اش را تغییر دهد. همچنین الیاده از این موضوع با عنوان نوعی «بلوغ فردی» یاد می‌کند. او این موارد را «رهیافتی به فهم آیین‌های پذیرش به انجمن‌های سری» می‌داند. در اینجا می‌توان ورود به سلک تصوف را نیز بر همین منوال تفسیر کرد که نوعی «نوزایی» محسوب است (ر. ک. الیاده: ۱۳۹۵: ۱۴۵-۱۲۵).

۳-۲-۵. غیرت محبانه

داستان غیرت عشق در سنت تصوف حکایتی پرماجراست. احمد غزالی در سوانح العشاق دربارهٔ غیرت و نسبت آن با عشق و عاشق و معشوق نظریه پردازی کرده است (ر. ک. غزالی، ۱۳۵۹: ۷-۱۰). گاه غیرت محبانه، فرد را برای دفاع از حریم عشق و حریم معشوق دشمن‌خو و سرتیز می‌کند. غزالی دربارهٔ عاشق و غیرت‌ورزی او و نسبت این نکته با تندخویی می‌نویسد: «اگرچه از ابتدا دوست او را دوست بود و دشمن او را دشمن، چون

1 Aronson, A.

کار به کمال رسید به عکس گردد، از غیرت دوست او را دشمن گیرد، باز دشمن او را دوست گیرد. بر نامش غیرت برد فضلاً منه: نخواهد که کس در نظرگاه او شرکت دارد» (همان: ۲۲). مولانا در مثنوی آورده است:

عشق در هنگام استیلا و خشم زشت گرداند لطیفان را به چشم
هر زمره را نماید گندنا غیرت عشق این بود معنی لا
(مثنوی، ۱۳۵۹، ۴: ۶۶۹)

«غیرت شمس وجهه دیگری از شخصیت و شیوه اوست که وجود سرعشق را در ضمیر او آشکار می‌کند (سالاری‌نسب، ۱۳۹۸: ۲۳۱). در نظر شیمل، شمس در مقام معشوقی همچو شیر یا پلنگی است که در بیشه جان عاشق می‌زیید و او را شکار می‌کند (۱۳۸۹: ۱۱۶).

به نظر می‌رسد غیرت‌ورزی در نظر شمس جنبه‌ای عام‌تر نیز دارد. شمس تبریز گاه تندی‌ها و قهرخویی‌هایی دارد که باید آن را براساس غیرت نسبت به یاران و دوستانش تحلیل کرد. در اینجا باید توجه داشت این نکته در نظر شمس تنها مختص به معشوق نیست، او چنان است که گویی با بدخواهان دوستان و یارانش نیز سرستیز دارد. در نظرش دشمنی با دشمن و بدخواه دوست، عین دوستی و مهر و وداد است. اساساً به حکم دوستی باید دلیرانه در پاسداشت حق دوستی تلاش کرد، حتی به قیمت تندی و خشونت. در بخشی از مقالات که لحنی گلایه‌گونه دارد از قول شمس آمده است: «من جهت او چنین جنگ کنم، او مکافات من این کند» (۱۳۹۶: ۶۱۴).

شاید نکته ذیل را بتوان در حکم نظریه شمس تبریزی در این موضوع دانست: «دوستی آن است که چون دوست او خفته بود، یکی بیاید گوشه جامه او براندازد، دامن او برگیرد، عورت او برهنه کند پیش مردمان همچو پسر نوح؛ طپانچه مردانه به روی سیاه او زند و دامن خفته را فروکشد، نه اینکه او نیز خندیدن گیرد که اگر نخندم این برهنه‌کننده برنجد! این موافقت از مروت نیست و از دوستی نیست» (همان: ۶۰۹ و ۶۱۰).

ذکر حکایتی از تُندی و خشونت‌ی که در مقالات ثبت است را می‌توان نمونه عملی این نکته به حساب آورد: «شخص درآید و چنین و چنین گوید، که مادرزنش چنین و زنش چنین و کنیزک چنین، کسی را رها نکرد که نیالود. اگر زن می‌خواهد تا ده بخواهد. مردی از دل پاک او را درمی‌آرد در خانه خود، او چنین‌ها می‌گوید. ریش بگرفتمی و یکان یکان برکندمی، چیزی کردمیش که دیگران عبرت گیرند، عورتان و خانه‌های مسلمانان را بدنام نکنند. من جهت نیک‌نامی و این خانه و فرزندان شما غصه می‌خورم» (همان: ۸۰۳).

۳-۲-۶. دلایل دیگر

بنابر احصا و تحلیل پژوهش حاضر پنج دلیل بالا اصلی‌ترین دلایل شمس تبریزی برای تُندی‌ها و قهرآمیزی‌هایش است، اما وی گاه از علل دیگری نیز به نحوی گذرا سخن می‌گوید که دقت در آن می‌تواند این تحقیق را پربارتر کند.

الف- خشم به مثابه روشی برای رسیدن به تنهایی و خلوت: بسیاری از عارفان از گردآوردن شاگردان و شهرت حاصل از شیخی و مرادی حذر داشته‌اند و گمنامی و تنهاروی را وسیله‌ای برای نیل به اهداف معنوی خویش می‌دانستند. شمس تبریزی در زندگی‌اش به طور ویژه به این نکته توجه داشته است. زیست او آیینۀ تمام‌نمای گریز از شهرت و فرار از شاگردان است. سخن سپهسالار به وضوح این نکته را پیش چشم می‌آورد: «تا زمان حضرت خداوندگار هیچ آفریده را بر حال او اطلاعی نبود ... پیوسته در کتم کرامات بودی و از خلق خود را پنهان داشتی و از خلق و شهرت خود را پنهان داشتی، به طریقه و لباس تبحار بود. به هر شهری که رفتی در کاروان‌سراها نزول کردی و کلید محکم بر در نهادی» (سپهسالار، ۱۳۸۷: ۱۰۴). شمس که در طول زندگی خویش مسافروار می‌زیست و مسکن مشخصی نداشت، برخلاف دیگر افراد که به محل مناسب طبقه اجتماعی خود می‌رفتند برای شناخته نشدن هرگز به خانقاه‌ها نمی‌رفت. مکتب‌داری، کارگری و باربری، بندبافی می‌کرد و هر جایی که می‌دید مردم اندکی از هیمنه روحانی و عمق ادراک او آگاهی می‌یابند آن شهر را رها می‌کرد و سفر می‌گزید. موحد از قول حافظ حسین کربلایی آورده

که «مکتب‌داری پرده‌کار او بوده است»^۱ (۱۳۷۶: ۷۱). شمس در بیانی توجه به گم‌نامی را چنین توضیح می‌دهد: «یکی هزار جهد می‌کند که از خود چیزی بنماید و یکی به صد حیل خود را پنهان می‌کند. هر چند خود را بیش پیدا کنم زحمتم بیش شود، محرم و نامحرم گرد شوند، نتوان چنان که مرا باید زیستن» (۱۳۹۶: ۳۰۵).

با چنین اوصافی پیداست که او به هر طریقی می‌خواسته تنهاوشی خویش را حفظ کند، به همین دلیل گاه دست به خشونت‌هایی ساختگی می‌زده تا شاگردان او را رها کنند. اما به نظر می‌رسد او از این کار دو مقصود داشته است؛ علاوه بر آنکه این گم‌نامی را برای خود تضمین می‌کرده، شاگردان را نیز از «کیش شخصیت» بر حذر می‌داشته است. ذکر نمونه‌ای که او به این دلیل بر یاران و دوستانش تندی روا داشته شایان توجه است: «جماعتی شاگردان داشتم، از روی مهر و نصیحت ایشان را جفایی می‌گفتم. می‌گفتند که آن وقت که کودک بودیم پیش او از این دشنام‌ها نمی‌داد. مگر سودایی شده است. مهرها را می‌شکستم» (همان: ۶۱۵).

نکته پایانی اینکه چنین رفتاری برای صرف‌نظر کردن شاگردان از پیروی محض از پیر خود در میان برخی عارفان سابقه داشته و شاید بتوان آن را ناشی از رفتاری ملامتی دانست. به عنوان نمونه داستانی در طبقات الصوفیه آمده^۲ که طی آن عارفی دست به کارهایی خلاف عرف می‌زند تا مردمان را از خود براند (ر. ک. انصاری، ۱۳۶۲: ۴۶۱).

ب- برون‌ریزی خشم برای اتمام آن: شمس یکبار برای تندی کلامی خودش تفسیری روانی و شخصی ارائه می‌دهد. براساس نظر او برون‌ریزی خشم باعث می‌شود این

۱ البته مؤلف *روضات الجنان* این عبارت را برای فرد دیگری به کار برده است. این بخش در ذکر مرقد و مزار مجدالدین صنع‌الله کوزه‌کنانی آمده است (ر. ک: کربلایی، بی‌تا، ۱/ ۱۰۶).

۲ داستان چنین است: شیخ‌الاسلام گفت که میره از نشابور پیری بوده از صوفیان، سید ملامتی. به نسا رفت به زیارت یا به کاری و یک خادم بازو. و آنجا وی را قبول بخاست عظیم و مریدان بسیار پدید آمد. و وی از آن به‌رنج می‌بود و شغل دل می‌فزود. خواست که برود، چون بازگشت، خلقی عظیم با وی بیرون آمدند و با وی رفت استاندند. پرسید از خادم که ایشان که‌اند؟ گفت: به خدمت تو می‌آیند. او صبر کرد، چیزی نگفت تا به بالای آمد به سر راه. وی رسید فرا بالا و باد می‌جست به زور، وی شلوار باز کرد و بول کردن آغاز کرد و می‌فاند تا همه جامه‌های ایشان پلید گشت و آن خود. آن قوم گفتند: احسنت، اینت شیخ! اینت معاملت! همه منکر از وی باز گشتند.

برآشفستگی در ساحت درونی فرد نماند و از بین برود^۱: «مقصود از این جوابِ سخت گفتن آن است که آن درشتی از اندرون برون آید و زیادتى نکند» (شمس، ۱۳۹۶: ۲۶۸ و ۲۶۹).

۷-۲-۳. برخی رفتارهای ناموجه

یکی از مشهورترین خشونت‌های شمس تبریزی که به حق دستمایه انتقاداتی بر وی نیز شده، راجع به داستان کتک زدن دانش آموزی در مکتب است. آن گونه خود وی تعریف می‌کند، کودک از پس تنبیه‌های بدنی آسیبی شدید می‌بیند. این کنش با هیچ معیار و میزانی قابل دفاع نیست، هر چند شمس سعی می‌کند برای آن نیز علتی بیان دارد. او که به وجود طبایع مختلف و خوی و خصلت‌های متنوع باور دارد، آموزش را نیز بر اساس ویژگی‌های مختلف متعلمان متفاوت می‌بیند (ر. ک. همان: ۱۳۲).

علاوه بر این، اصلاح برخی افراد را درگرو نوعی تُندمزاجی می‌داند (همان: ۶۲۷). در داستان خشونت بر آن شاگرد نیز وی بر همین نکات تأکید دارد. شمس سعی می‌کند پسری که والدینش او را چنین معرفی می‌کنند: «این پسر ما را به سرِ دار رسانیده است» (همان: ۲۹۱) با تُندی و خشونت به راه آورد که هرچند گویی درنهایت موفق می‌شود، اما بی‌تردید این شیوه -فارغ از غیراخلاقی بودن- منجر به آسیب‌های فراوانی خواهد شد. تحلیل همه‌جانبه این داستان خود فرصتی مستوفاً می‌طلبد، اما ذکر این نکته مهم است که شمس همیشه سعی داشته نشان دهد این دست خشونت‌ها به سود آن فردِ خاص تمام می‌شود. او در روایتی دیگر نیز خشونت تنانه را عینِ مصلحت فرد می‌داند (ر. ک. همان: ۳۷۴) که باز هم بعید است چنین باشد.

۱ هرچند این نظر یعنی «نظریه تخلیه هیجانی به منظور پالایش درون» حتی در میان برخی روانشناسی طرفدارانی داشته است، اما به نظر می‌رسد پژوهش‌های علمی‌تر و دقیق‌تر آن را رد و از آن به عنوان «افسانه تخلیه هیجانی» یاد می‌کند. برای مطالعه در این باب رجوع کنید به:

Zhan, Jun, et al. (2020). Is catharsis beneficial or harmful? The psychological intervention effect and potential harm of catharsis. *Advances in Psychological Science* » 2020, Vol. 28 » Issue (1): 22-32. doi: 10.3724/SP.J.1042.2020.00022.

۴. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

شمس تبریزی شخصیتی چندوجهی است که برخی رفتار و گفتارش به او چهره‌ای رازآلود می‌بخشد. غریب است. گویی در هیچ ساختاری محصور نمی‌گردد و به راستی چنان تخم بطنی است زیر مرغ خانگیِ مفاهیم و مقولات. برخی جنبه‌های شخصیتی او چندگانه است و حتی در نگاه اول ممکن است متضاد به نظر آید. این تحقیق بر دو گانه مهر و قهر یا خشم و لطف او متمرکز بود. با مذاقه در مقالات شمس تبریزی و متون مختلفی که اطلاعاتی از او به دست می‌دهند، می‌توان بر قسمتی از منش او تمرکز کرد و شخصیت و نظام معرفتی وی را بهتر شناخت. با این مذاقه پیدا شد که شمس تبریزی که در بسیاری مواضع بر مهرورزی و مداراگری تصریح دارد چرا در مواردی نیز تندخو، عتاب‌گر و قهرآمیز رفتار می‌کند. پنج دلیل عمده‌ای که با تحلیل سخنان و رفتار او درباره این موضوع به دست آمد به همراه چند علت دیگر که در پایان ذکر شد، علاوه بر شناسایی بهتر بخشی از نظام اندیشگانی شمس تبریزی تاحدی دوگانگی متصور در شخصیت او را نیز از میان برد.

تعارض منافع

تعارض منافع وجود ندارد.

ORCID

Milad, Salahi khalkhali

<https://orcid.org/0009-0001-8513-570X>

منابع

- ادیم، عبدالله و همکاران. (۱۳۹۴). تحلیل شخصیت شمس و ارتباط وی با مولوی از دیدگاه روانشناسی با تکیه بر نظریه شخصیت کارن هورنای، پژوهش‌های ادب عرفانی، دوره ۹، شماره ۲. صص ۵۱ تا ۷۰.
- آریان، حسین و علی اکبر افراسیاب‌پور. (۱۴۰۳). آموزه‌های تربیتی و نسخه‌پروری از دیدگاه شمس تبریزی، نشریه پژوهش در آموزش زبان و ادبیات فارسی، دوره ۵، شماره ۴، دی ۱۴۰۳، صص ۱۰۳ تا ۱۱۹.

تأملی بر دلایل تندی‌ها و عتاب‌گری‌های شمس تبریزی ... | صلاحی خلخالی | ۲۵۳

افلاکی، شمس‌الدین. (۱۳۶۲). *مناقب العارفین*. دو جلد. به کوشش: تحسین یازجی. چاپ دوم. تهران: انتشارات دنیای کتاب.

الیاده، میرچا. (۱۳۹۵). *آیین‌ها و نمادهای تشرف: اسرار توکل و نوزایی*. ترجمه محمدکاظم مهاجری، چاپ اول، تهران: انتشارات پارسه.

انصاری، خواجه عبدالله. (۱۳۶۲). *طبقات الصوفیه*، تصحیح عبدالحی حبیبی، به‌اهتمام حسین آهی، چاپ اول، تهران: انتشارات فروغی.

بهنام‌فر، محمد و همکاران (۱۴۰۱). *سیمای حلاج و بایزید در آینه مقالات شمس تبریزی*. پژوهش‌نامه ادب غنایی، دوره ۲۰، شماره ۳۹، صص ۸۳-۹۸.

پاشایی، عسکری. (۱۳۶۲). *بودا، گزارش کانون پالی*. چاپ سوم، تهران: انتشارات مروارید.
جهانگیری، محسن. (۱۳۷۵). *محبی‌الدین ابن عربی چهره برجسته عرفان اسلامی*، چاپ چهارم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

چیتیک، ویلیام. (۱۳۸۶). *من و مولانا، زندگانی شمس تبریزی و ارتباط او با مولانا جلال‌الدین*. چاپ اول، تهران: انتشارات مروارید.

رنجبر، مجید. (۱۴۰۲). *ورق یار، آثارشناسی توصیفی شمس تبریزی*، چاپ اول، تهران: انتشارات کارنامه.

زرین‌کوب، عبدالحسین، (۱۳۸۴). *پله پله تا ملاقات خدا*. چاپ بیست و ششم. تهران: انتشارات علمی.

سالاری‌نسب، مهدی. (۱۳۹۸). *کتاب شمس تبریز*. جلد اول. چاپ دوم. تهران: انتشارات نی.
سپهسالار، فریدون‌بن احمد. (۱۳۸۷). *رساله سپهسالار در مناقب حضرت خداوندگار*. تصحیح محمدافشین وفاپی. چاپ دوم. تهران: انتشارات سخن.

سندز، کریستین. (۱۳۹۵). *تفاسیر صوفیانه قرآن از سده چهارم تا نهم*. ترجمه زهرا پوستین‌دوز. چاپ اول. تهران: انتشارات حکمت.

شمس تبریزی. (۱۳۹۶). *مقالات*. تصحیح و تعلیق محمدعلی موحد. چاپ پنجم. تهران: خوارزمی.
شیمیل، آن‌ماری. (۱۳۸۹). *شکوه شمس*، ترجمه حسن لاهوتی، چاپ ششم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

صاحب‌الزمانی، ناصرالدین. (۱۳۸۷). *خط سوم*. چاپ بیست و یکم. تهران: انتشارات عطایی.

غزالی، احمد. (۱۳۵۹). *سوانح العشاق*. تصحیحات و توضیحات نصرالله پورجوادی، براساس تصحیح هلموت ریتر. چاپ اول، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.

غلامی، مجید و علی عزیزی. (۱۴۰۴). *ابعاد و زمینه‌های خشونت کلامی در حدیقه الحقیقه سنایی*. دو فصلنامه علمی - تخصصی عرفان‌پژوهی در ادبیات. دوره ۴، شماره ۷، بهار و تابستان ۱۴۰۴، صص ۱۸۹ تا ۲۲۶.

فروزانفر، بدیع‌الزمان (۱۳۸۷). *مولانا جلال‌الدین محمد (مولوی)*. چاپ سوم، تهران: انتشارات معین.

قاسمی، طاهره و علی محمدی. (۱۳۹۸). *زندگی و اندیشه شمس تبریزی با تکیه بر وجه آموزشگاری او*، نشریه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی، سال پانزدهم، شماره ۵۷، صص ۱۹۳-۲۱۸.

لوئیس، فرانکلین دین. (۱۳۹۰). *مولانا، دیروز تا امروز، شرق تا غرب*. ترجمه حسن لاهوتی. چاپ چهارم، تهران: انتشارات نامک.

لوین، لئونارد. (۱۳۸۴). *میراث تصوف*. ترجمه مجدالدین کیوانی، ج ۱، چاپ اول، تهران: انتشارات مرکز.

محمدی عسکرآبادی، فاطمه و مهدی ملک‌ثابت. *تقابل آرای شمس و مولوی در باب حلاج*. نشریه ادب عرفانی (گوهر گویا). سال هفتم. شماره اول، پیاپی ۲۴. بهار و تابستان ۱۳۹۲، صص ۱۳۵-۱۵۶.

موحد، محمدعلی. (۱۳۷۶). *شمس تبریزی*، چاپ دوم، تهران: انتشارات طرح‌نو.

موحد، محمدعلی. (۱۳۸۷). *باغ سبز، گفتارهایی درباره شمس و مولانا*. چاپ اول، تهران: انتشارات کارنامه.

مولانا، جلال‌الدین محمد بلخی. (۱۳۸۶). *فیه ما فیه*، مصحح: بدیع‌الزمان فروزانفر، چاپ پنجم. تهران: انتشارات نامک.

مولانا، جلال‌الدین محمد بلخی. (۱۳۵۷) *مثنوی معنوی*. تصحیح و اهتمام: رینولد آلن نیکلسون. چاپ پنجم تهران: انتشارات امیرکبیر.

مولانا، جلال‌الدین محمد بلخی. (۱۳۷۲). *مجالس سبعة*. تصحیح توفیق سبحانی. چاپ دوم. تهران: انتشارات کیهان.

مولانا، جلال‌الدین محمد بلخی. (۱۳۷۱). *مکتوبات*. تصحیح توفیق سبحانی. مقدمه از عبدالباقی گولپینارلی، چاپ اول، تهران: انتشارات مرکز نشر دانشگاهی.

میرآف، میلتن. (۱۴۰۲). *درباره مراقبت، تحلیل فلسفی مفهوم پروای دیگری داشتن*. مترجم مریم نصراصفهان‌ی. چاپ اول، تهران: انتشارات همان.

نیکلسون، رینولد آلن. (۱۳۸۱). *جان جان*. ترجمه حسن لاهوتی، چاپ اول، تهران: انتشارات نامک.

Reference

- Ādīm, A., Golizadeh, P., Firoozi, A. (2015). The Personality Analysis of Shams and his Relation with Molavi from the Perspective of Psychology by Focusing on Karen Hornay's Theory of Personality. *Pazhūhesh-hā-ye Adab-e 'Erfānī. Research on Mystical Literature*. Vol. 9, no. 2, pp. 51–70. [In Persian]
- Aronson, E. & Judson, M. (1959). The effect of severity of initiation on liking for a group. *the Journal of Abnormal and Social Psychology*, 59(2), 177–181. <https://doi.org/10.1037/h0047195>.
- Āryān, H., Afrāsiyābpūr, A. (2024). Educational and Elite Education Teachings from the Perspective of Shams Tabrizi. *Nashrīye-ye Pazhūhesh dar Āmūzesh-e Zabān va Adabiyāt-e Fārsī. Journal of Research in Persian Language and Literature Education*. Vol. 5, no. 4, pp. 103–119. [In Persian]
- Aflākī, Sh. (1983). *Manāqeb al- 'Ārefīn. (The Virtues of the Mystics)*. 2 vols. Edited by Taḥsīn Yāzījī. 2nd ed. Tehran: Donyā-ye Ketāb Publications. [In Persian]
- Eliade, M. (2016). *Rites and Symbols of Initiation: The Mysteries of Birth and Rebirth*. Translated by M.-K. Mohājerī. 1st ed. Tehran: Pārsesh Publications.
- Anṣārī, Khvājeh 'Abdallāh. (1983). *Ṭabaqāt al-Šūfīya. (The Classes of the Sufis)*. Edited by 'Abd al-Ḥayy Ḥabībī; under the supervision of Ḥ. Āhī. 1st ed. Tehran: Forūghī Publications. [In Persian]

- Behnāmfar, M., Naseri, F, Rahimi, M. (2022). The character of Hallaj and Bayazid in Maghalat-e Shams (Discourses of Shams). Pazhūhesh-nāmeḥ-ye Adab-e Ghanāyī, *Journal of Lyrical Literature Researches*, Vol. 20, no. 39, pp. 83–98.
- Pāshāyī, A. (1983). *Buddhā: Gozāresh-e Kānūn-e Pālī*. (The Buddha: An Account of the Pali Canon) 3rd ed. Tehran: Morvārīd Publications. [In Persian]
- Jahāngīrī, M. (1996). *Mohyī al-Dīn Ibn ‘Arabī: Chehreh-ye Barjasteh-ye ‘Erfān-e Eslāmī*. (Muhyiddin Ibn ‘Arabi: A Prominent Figure of Islamic Mysticism). 4th ed. Tehran: Dāneshgāh-e Tehran Publications. [In Persian]
- Chittick, W. (2007). *Me and Rumi: The Autobiography of Shams-i Tabrizi*. Translated by Sh. ‘Abbāsī. 1st ed. Tehran: Morvārīd Publications. [In Persian]
- Ranjbar, M. (2023). *Varaq-e Yār: Āthārshenāsī-ye Toṣīfī-ye Shams-e Tabrīzī*. (The Companion’s Page: A Descriptive Bibliography of Shams of Tabriz). 1st ed. Tehran: Kārnāmeḥ Publications. [In Persian]
- Zarrīnkūb, A. (2005). *Pelleh Pelleh tā Molāqāt-e Khodā*. (Step by Step Up to Union with God: Life, Thought and Spiritual Journey of Jalal-al-Din Rumi). 26th ed. Tehran: ‘Elmī Publications. [In Persian]
- Sālārīnesab, M. (2019). *Ketāb-e Shams-e Tabrīz*. (The Book of Shams of Tabriz.) Vol. 1. 2nd ed. Tehran: Ney Publications. [In Persian]
- Sepahsālār, F. (2008). *Resāleh-ye Sepahsālār dar Manāqeb-e Ḥazrat-e Khodāvandegār*. (Sepahsalar’s Treatise on the Virtues of the Lord). Edited by M.-A. Vafā’ī. 2nd ed. Tehran: Sokhan Publications. [In Persian]
- Sanders, k. (2016). *Sufi Commentaries on the Qur’an in Classical Islam*. Translated by Z. Pūstīndūz. 1st ed. Tehran: Ḥekmat Publications. [In Persian]
- Shams-e Tabrīzī. (2017). *Maqālāt*. (Discourses) Edited and annotated by M.-‘A. Movahhed. 5th ed. Tehran: Khvārazmī Publications.
- Schimmel, A. (2010). *The Triumphal Sun: A Study of the Works of Jalāloddin Rumi*. Translated by Ḥ. Lāhūtī. 6th ed. Tehran: ‘Elmī va Farhangī Publications. [In Persian]

- Şāḥeb al-Zamānī, N.-D. (2008). *Khaṭṭ-e Sevvom*. (The Third Line) 21st ed. Tehran: 'Aṭā'ī Publications. [In Persian]
- Ghazālī, A. (1980). *Savāneḥ al-'Oshshāq*. (Auspices of Divine Lovers). Edited and annotated by N. Pūrjavādī, based on the edition of Hellmut Ritter. 1st ed. Tehran: Enteshārāt-e Bonyād-e Farhang-e Īrān Publications.
- Gholāmī, M., and 'Azizi, A. (2025). Verbal Violence in Hadīq al-Haḡiqah of Sana'i (Aspects and Contexts). *Do-Faṣlnāmeḥ-ye 'Elmī-Takhaṣṣī-ye 'Erfān-Pazhūhī dar Adabiyāt*. (Mysticism in Persian Literature). Vol. 4, no. 7, pp. 189–226.
- Forūzānfar, B. (2008). *Mowlānā Jalāl al-Dīn Moḥammad (Rumi)*. 3rd ed. Tehran: Mo'īn Publications.
- Qāsemī, Ṭ, and A, Mohammadi. (2019). The Life and Thoughts of Shams-i Tabrizi A Review Based on His Method of Teaching. *Nashrīye-ye Adabiyāt-e 'Erfānī va Oṣṭūrehshenākhtī*. (MYTHO-MYSTIC LITERATURE) Vol. 15, no. 57, pp. 193–218.
- Lewis, F. D. (2011). Rumi: Past and Present, East and West: The Life, Teachings, and Poetry of Jalal al-Din Rumi. Translated by Ḥ. Lāhūtī. 4th ed. Tehran: Nāmak Publications. [In Persian]
- Lewisohn, L. (2005). The Heritage of Sufism. Translated by M.-D. Kīvanī. Vol. 1. 1st ed. Tehran: Markaz Publications. [In Persian]
- Moḥammadī 'Askarābādī, F., and M. Malek Sabet. (2013). The Opposition of Shams and Molaviās Views about Hallaj. Research on Mystical Literature. *Nashrīye-ye Adab-e 'Erfānī (Gowhar-e Gūyā)*. Vol. 7, no. 1, consecutive no. 24, pp. 135–156.
- Movaḥḥed, M.-'A. (1997). *Shams-e Tabrīzī*. 2nd ed. Tehran: Ṭarḥ-e Now Publications.
- Movaḥḥed, M.-'A. (2008). *Bāgh-e Sabz: Goftār-hāyī dar Bāreh-ye Shams va Mowlānā*. (The Green Garden: Discourses on Shams and Mawlana) 1st ed. Tehran: Kār-nāmeḥ Publications.
- Rūmī, J.-al-D. M. (2007). *Fīḥe Mā Fīḥ*. Edited by B.-al-Z. Forūzānfar. 5th ed. Tehran: Nāmak Publications.
- Rūmī, J.-al-D. M. (1978). *Masnavī-ye Ma'navī*. Edited and prepared by R. A. Nicholson. 5th ed. Tehran: Amīr Kabīr Publications.

- Rūmī, J.-al-D. M. (1993). *Majāles-e Sab'eh*. (The Seven Sermons). Edited by T. Sobhānī. 2nd ed. Tehran: Keyhān Publications.
- Rūmī, J.-al-D. M. (1992). *Maktūbāt*. (Letters) Edited by T. Sobhānī. Introduction by 'Abd al-Bāqī Gulpīnārī. 1st ed. Tehran: Markaz-e Nashr-e Dāneshgāhī Publications.
- Mayeroff, M. (2023). On caring. Translated by M. Naṣr-Eṣfahānī. 1st ed. Tehran: Hamān Publications. [In Persian]
- Nicholson, R. (2002). The Soul of the Soul(*Jān-e Jān*). Translated by Ḥ. Lāhūtī. 1st ed. Tehran: Nāma Publications. [In Persian]

استناد به این مقاله: صلاحی خلخالی، میلاد. (۱۴۰۵). تأملی بر دلایل تندی‌ها و عتاب‌گری‌های شمس تبریزی، دو فصلنامه عرفان‌پژوهی در ادبیات، ۵ (۹)، ۲۲۷-۲۵۸.

doi: 10.22054/msil.2026.89796.1220

Mysticism in Persian Literature is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.